

Publicat per:

Nova Casa Editorial

www.novacasaeditorial.com

info@novacasaeditorial.com

© 2021, **Lluís Bordas Gifra**

© 2021, d'aquesta edició: Nova Casa Editorial

Editor

Joan Adell i Lavé

Coordinació

Edith Gallego

Portada i maquetació

Vasco Lopes

Correcció

Abel Carretero i Anna Teruel

Fotografia portada

Lluís Bordas

Impressió

PodiPrint

Primera edició: Juny de 2021

ISBN: 978-84-18013-76-8

DL: B 10087-2021

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per llei. Adreci's a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessita fotocopiar o escanejar cap fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 917021970/932720447).

Lluís Bordas Gifra

Delfos
i Olímpia,
el negoci
dels santuaris

Nova Casa Editorial

*A la memòria
de Roser*

Índex

Capítol 1. JOAN	7
Capítol 2. CADMO	11
Capítol 3. NAXOS	15
Capítol 4. A L'IMPERI PERSA	55
Capítol 5. HALIMUNT	117
Capítol 6. DELFOS	149
Capítol 7. OLÍMPIA	233
Capítol 8. HALIMUNT DE NOU	267
Capítol 9. OMBRES DEL PASSAT	295
Capítol 10. LES MURALLES	315
Capítol 11. BARO	337
Capítol 12. IXION	347

Capítol 13. EL PONTO EUXINO	355
Capítol 14. ÒLBIA	373
Capítol 15. FASIS I CÒLQUIDA	383
Capítol 16. RETORN A ATENES	391
Capítol 17. EL REFUGI D'OLÍMPIA	403
Capítol 18. RECONSTRUIR I RETROBAR-SE	415
Capítol 19. γνωθι σεαυτόν	425
Cronologia	427
Mapes	429
Personatges de ficció	435
Personatges històrics	437
Bibliografia	443

Capítol 1

JOAN

La representació de *Les troianes* va ser un èxit total: estranyament, i de forma unànime, públic, crítica, responsables i directius culturals hi varen estar d'acord. Va ser un encert confiar al quadre artístic francès la interpretació de la sempre difícil tragèdia d'Eurípides, però, sobretot, va rebre les felicitacions més efusives per la posta a punt de l'obra, malgrat les crítiques que al principi va tenir quan ho va proposar.

Les crítiques sobre el joc de llums, l'*attrezzo* i el vestuari posats en escena es varen canviar per un encès elogi per a qui n'era el màxim responsable, i que va saber fer prevaldre el seu enfocament i decisió enfront dels que proposaven una *mise en scène* més conservadora, més d'acord amb el que creien que havia de ser més adequat per a una tragèdia de l'alçada de *Les Troianes*.

Joan, el responsable de la producció, no parava de rebre enhorabones per part de tothom, d'aquells que coneixia i d'altres que no sabia ni qui eren, però que sempre volen estar al costat de qui rep les felicitacions, ja sigui per fer-se veure, com per donar a entendre que ells sí que estaven a favor de l'opció guanyadora, malgrat que més d'un hagués manifestat tot el contrari, conducta

humana que ve de lluny, que sempre ha acompanyat els que viuen de no fer res, a l'ombra del que en puguin treure de qualsevol esdeveniment, sigui del caire que sigui, cultural, esportiu, social o polític.

De tants copets tenia tota l'espatlla ben adolorida, no podia aguantar gaire més, ja portava força hores amb molta tensió, així que va decidir retirar-se a gaudir d'un més que merescut descans, ja que la temporada no havia fet més que començar.

Des del seu *loft* a la part alta de la ciutat podia contemplar les llums que s'estenien als seus peus com una suau catifa; una certa tranquil·litat envaïa l'ambient d'aquell tros d'habitatge, tranquil·litat que va tenir, alhora, la virtut de retornar-li la calma d'esperit que tant necessitava.

La caiguda que havia sofert a les grades del teatre quan es feia l'assaig general l'havia deixat inconscient. Aleshores... ¿com era possible que en un lapsus de temps —del qual no tenia ni idea de la durada— havia pogut recrear-se i viure, com si fos del tot natural, aquelles escenes, paratges i personatges del temps de la Grècia clàssica, sorgits inexplicablement en l'estat d'alienació en el qual havia caigut?

Incomprensible, però va ser així.

I ara es preguntava: i per què no? Per què no fer un viatge cap a aquelles terres que, de tan imaginades i reviscudes com li semblaven, era com si formessin part del seu cos i ment?

El cansament va tenir les seves conseqüències, i amb aquests pensaments al cap no va tenir més remei que encaminar els seus passos cap al llit.

L'endemà al matí no s'ho va pensar dues vegades, i malgrat que s'estigués a l'inici de la temporada, la seva tasca com a responsable de la producció escènica finalitzava al cap de quinze dies, al bell mig de l'estiu, o sigui, que sí, faria un viatge cap a Grècia, a Delfos, santuari que tanta importància va tenir en els

esdeveniments d'aquells temps ja llunyans, i dels quals tant havia llegit, en obres clàssiques com en diferents tragèdies, comèdies i literatura de tots els temps.

* * *

El santuari dèlfic li va semblar un bon lloc per on començar l'estada en terres hel·lèniques.

La compra dels bitllets del vol des de Barcelona a Atenes per les dates que volia, i amb l'oferta que hi havia per a aquest trajecte, va ser ràpid i senzill.

El vol fins a Atenes va ser igual que altres vols: avorrit, suc de taronja sense ni una mica de taronja, carretó que les hostesses amb prou feina podien fer circular per l'estret passadís i un aterratge com altres aterratges, cop de rodes a la pista, moviment de tot aquell aparell, soroll dels motors per ajudar en la frenada... i aplaudiments dels passatgers.

Tot plegat com moltes altres vegades.

D'Atenes a Delfos poca cosa extraordinària, el trajecte requeria tota la seva atenció i concentració, indicadors moltes vegades indesxifrables, uns cops en anglès i la majoria només en aquell endiablada idioma de caràcters més que incomprendibles; calia prestar la màxima cura per no equivocar-se en les nombroses cruïlles que sortien indicades en la guia de viatge que s'havia fet, i que tenia al seient del seu costat.

Si arribava a fer nit on tenia previst, a Itea, un petit poblet marí de la riba del mar de Corint, l'endemà podria iniciar el seu recorregut per la terra d'aquells famosos tràgics, pensadors, constructors d'algunes de les més preuades meravelles del món, revolucionaris dels sistemes polítics, etc.

* * *

Les parets de la muntanya del Parnàs semblava que volguessin caure damunt de, ara, un dels jaciments arqueològics més importants del món. Tràmits d'entrada al recinte com en altres recintes, una mena d'uniformitat que s'anava imposant per arreu, rutina que el neguitejava i a la qual no s'acostumava gens ni mica.

«Si tot és així», pensava, «malament anem, no sé si l'hauré encertat fent aquest viatge, i, a més a més, en aquesta època d'estiu.»

El díptic que li havien proporcionat junt amb el tiquet d'entrada indicava, en un planell gens entenedor de tan farcit com estava, el camí a seguir, amb diversos símils de plànols, etc., i a sobre li havia tocat un que només estava en grec, ja que els altres en anglès o en francès no els havien arribat, aquella setmana, segons li va confessar la noia de la finestreta: «cosa dels grecs», li va dir amb un gran somriure.

El que tenia més o menys clar, malgrat aquell condemnat barrija-barreja del planell, era que el camí finalitzava a l'antic estadi, situat a la part superior del jaciment. No ho semblava, però aquella via sacra —tal com es deia aquell sender— tenia un pendent que déu n'hi do, i la calor que feia aquell mes de juliol no facilitava gens aquell difícil recorregut.

En un diminut replà, en una corba situada sobre el teatre, un parell d'arbres —potser els únics del recinte— li podrien proporcionar un petit espai on reprendre forces i beure una mica d'aigua de la botella que havia comprat en una màquina expendedora de l'entrada.

Així doncs, va seure en aquella gratificadora ombra.

Capítol 14

ÒLBIA

Els brots primaverals ja feia dies que havien tret el cap quan Ixion i Gorgo varen decidir reprendre la travessa. Policelo els havia proporcionat una excel·lent informació per quan arribessin a Òlbia, la ciutat que molts coneixien com «la ciutat pròspera».

Dotze dies després de navegació, tal com els havia dit, varen divisar el puig d'Hipolao, el principal punt de referència per enfocar el port d'Òlbia, la ciutat situada entre el riu Boristenes i l'Hispanis²¹⁶, i, per tant, en una envejable situació, fet que la convertia en un dels principals llocs de comerç de la costa del Ponto Euxino, segons Policelo els havia dit.

El port estava ben protegit facilitant l'accés al nucli de la polis en què destacava el temple de Demèter, situat precisament al cim del puig que els havia servit per identificar la ciutat on es trobaven, ciutat fundada, com d'altres, pels milesis. L'hel·lè que els seus habitants parlaven ja no els era estrany, sinó al contrari, els resultava familiar, car era similar al que es parlava a Istros.

216 El nom actual d'aquest riu és Bug.

Trobar-se amb algú que els posés en contacte amb la família dels Heroson o dels Protògenes, tal com els havia indicat Policleo, no va ser gaire difícil, ja que ambdues eren les que dominaven quasi tot el transport marítim o terrestre que s'originava en aquella ciutat i Ostàgores, un dels caps d'aquells clans familiars, tampoc els va ser complicat trobar-lo.

Ixion volia cloure les negociacions sense gaires demores i emplenar els vaixells amb el gra que volia, però aquelles famílies, acostumades a negociar amb tota mena de mercaders, ja fossin hel·lens, escites, tracis o de les tribus que estaven més enllà d'on es podia arribar amb els vaixells pels dos rius que vorejaven la ciutat, tenien per costum prendre's el seu temps; la seva experiència els havia ensenyat que un bon tracte, i, per tant, que fos beneficiós per a ells, requeria un llarg i distès cerimonial, així que Ostàgores els va enviar un missatger amb l'encàrrec de fer-los anar a la seva casa i iniciar els tractes.

Un pati ben cuidat, amb mosaic on les figures de dofins eren el motiu central, era l'estança on els esperava qui els havia invitat.

—Que Demèter, la deessa benefactora que ens regala bones collites, us protegeixi²¹⁷. La vostra visita ens honra, us desitgem una bona estada entre nosaltres i en les nostres terres. Pausane, el nostre tirà, que tan bons tractes ha mantingut amb Pèricles, desitja que us facilitem tot allò que estigui al nostre abast i que us facilitem tota mena de trobades amb qui hagueu de tractar.²¹⁸

—Feu arribar al vostre tirà el nostre agraïment per afavorir, com esperem, els encontres amb qui haurem de negociar. Esperem

217 Demèter era la deessa de l'agricultura i per això en totes les seves representacions portava una espiga de blat a la mà.

218 Com Òlbia formava part de la Lliga Dèlica, Pèricles havia arribat a un acord amb Pausane pel qual a canvi de ser fidels a la pròpia lliga es garantia la independència política d'Òlbia, deixant que l'imperi escita conservés un cert control de la seva pròpia economia.

que tant tu com la teva família ens hi poseu en contacte. El nostre desig és intercanviar les mercaderies que portem per blat que, segons ens han dit, és el millor que podem trobar i del que voldríem emplenar un mínim de 35 àmfores, fins i tot podríem arribar a una cinquantena.

—Això resulta tan gran quantitat de gra que no la tenim emmagatzemada en les nostres sitges, i si això és el que voleu, haureu d'esperar la propera collita que els alazons faran al metagitnion²¹⁹, època per la qual encara falten més de quatre cicles lunars complets. Per arribar on aquest poble conrea tan valuós gra, s'ha de remuntar el riu navegant no menys de deu dies. Quan l'hecatombèon²²⁰ estigui avançat, serà el moment en què les naus emprenguin viatge cap a les terres sàrmates, on el blat inunda totes les planures fins més enllà d'on es pot veure. Fins llavors, el meu consell és que us dediqueu a mantenir en bones condicions les vostres naus, si teniu intenció de continuar el vostre viatge pels diferents demos que s'estenen al llarg de les costes del Ponto. Hauràs de tenir en compte que si el teu propòsit és aprovisionar-vos d'una gran quantitat de blat, caldrà que algunes de les vostres naus es facin riu amunt fins a l'extrem on els cal·lípides hi tenen les seves excel·lents terres productores de tan preuat gra. Amb totes dues tribus també podreu abastir-vos d'altres productes que us poden interessar, ja que treballen molt bé els camps que els proporcionen bones segues de llenties i sègol.

L'espera fins a arribar al moment indicat a Ixion i Gorgo els va servir per conèixer alguns del estranys costums d'aquelles contrades i dels seus habitants. Uns es dedicaven a explicar uns espais que després inundaven amb aigua de mar que, quan desapareixia,

219 Els alazons vivien al nord d'Òlbia i el metagitnion era el mes de collita, l'agost.

220 Mes de juliol actual.

deixava el quadrat ple d'una mena de pols blanca que recollien, dipositant-la en tupís d'ampla boca, pols que quasi exclusivament feien servir per conservar els peixos els que es dedicaven a la pesca i que capturaven amb les arts de pesca més diverses. Segons li van dir alguns d'ells a Ixion i Gorgo, els peixos més abundants eren els *anteceos*²²¹, més grans que les carpes d'aigua dolça, però que, a diferència d'aquestes, no tenien espines.

Ateas El Gran era el cap amb qui havien d'iniciar les negociacions en què tant Ixion com Gorgo esperaven poder emplenar bona part de les àmfores que ja tenien preparades. Si la quantitat de grafos suficient, podrien emprendre el viatge de tornada cap a Atenes. Els dotze dies que Ostàgores els havia dit que tardarien fins a arribar a aquelles contrades es varen convertir en més de catorze a causa del vent que bufava en contra seu i que els impedia remuntar el riu en bones condicions, fins al punt que en més d'una ocasió havien hagut de recular el que havien guanyat en bones hores de navegació.

La figura d'aquell home impressionava, tot i que tant Ixion com Gorgo havien tingut trobades amb altres cabdills potser fins i tot més salvatges que qui en aquells moments era davant seu. Cabell més negre que la negra nit, llarg i que en bona part recollia en una mena de capell roig. Dels dos ulls un mirava fix sense parpellejar, ja que la seva cara estava travessada per una gran cicatriu, ferida que arrancava des d'on el cabell comença a arrelar en el crani i que li arribava fins al seu puntegut mentó. La part del cos que la vestimenta deixava veure parlava de les moltes lluites que aquell home havia disputat, i que segurament l'havien portat a ser el personatge en qui confiaven totes aquelles tribus i famílies que poblaven aquells magnífics camps.

221 Esturions.

Ixion estava convençut que en la batalla, i potser fora d'ella, aquell home no deuria mostrar cap signe de benevolència cap a qui considerés enemic seu. Aquesta percepció que li causava semblava tot el contrari de l'afecte que mostrava cap al seu fill de no més de tres anys i que, igual que el seu pare, pel que havia entès, també es deia Ateas.²²²

Negociar amb Ateas El Gran no era gens fàcil. A cada oferta que es feia i que semblava que seria acceptada, en el darrer moment sempre hi oposava una alternativa inesperada. Ixion, al cap de cinc dies d'intenses negociacions, va considerar la possibilitat de deixar-ho tot i anar cap a altres contrades on poder completar el que era el seu objectiu, però la qualitat del blat que allà es conreava era massa bona com per abandonar i deixar-ho estar.

—Cal tenir en compte, Ixion —li va dir Gorgo—, que no tindrem gaires ocasions d'emplenar amb bon gra les àmfores dels nostres vaixells, i que, si no arribem a un acord amb aquests escites, haurem d'esperar tot el temps que es tarda des de la sembra fins a la collita, un període que se'ns pot fer massa llarg, feixuc i difícil d'aguantar, tant per a nosaltres com per a la marineria, que ja porta molt temps allunyada dels seus i que molt em temo que en un moment o altre poden decidir abandonar-nos, fer-se amb els vaixells que puguin o potser alguna cosa pitjor. A lo millor el que cal és rebaixar la quantitat de gra que volem, i malgrat que no sigui la que ens faria falta, pagaria la pena arribar a un acord acceptable. D'altra banda, si tanquem en pocs dies el que creiem que sigui adequat per a nosaltres, encara tindrem l'oportunitat d'arribar-nos fins a l'altra riba del Ponto, on, segons he pogut sentir aquests dies, també hi ha algunes colònies d'origen hel·lè amb qui podríem cloure definitivament el que ens ha portat fins aquí.

222 Minyó que va arribar a ser el rei més poderós d'Escita; el seu regne abastava el territori comprès entre el Danubi i la llacuna Meotis (actual mar d'Azov).

A més a més, si mantenim la marineria ocupada en lloc d'estar vagant com fins ara, reduiríem els riscos que comporta esperar la fi d'una altra anyada.

—Gorgo, la raó t'acompanya i les teves paraules no són gens ni mica balderes. En la propera conversa que tinguem amb Ateas tractaré per tots els mitjans de cloure la negociació, malgrat que no resulti tan positiva com desitjàvem.

Ateas no els ho posava fàcil. Sabia que el temps i el gra que havien recollit anaven al seu favor. Ell estava a la seva terra i no havia de moure's, mentre que Ixion i els seus estaven força lluny de les seves contrades.

L'intercanvi, al cap de vuit dies més de llargs i irritants estira-i-arrotonsa que treien de polleguera Ixion, es va poder cloure: vint àmfores de gra per sis d'oli i cinc de vi va ser el preu de l'operació. No eren les que s'havien proposat, però tal com Gorgo li havia aconsellat, era el millor que podien fer. Ara només calia anar riu avall cap on els esperaven Ostàgores i la resta dels components que no els havien acompanyat.

El que no tenien previst era que Ateas encara els sorprengués quan semblava que ja tot estava pactat. Si volien carregar les àmfores als vaixells que tenien ancorats per retornar a Òlbia havien de gratificar-lo amb dues gerres d'oli més i les àmfores serien transportades pels seus homes. Si no era així, no podrien arribar ni ells ni carregar, ja que el petit pont pel qual s'havia de passar estava custodiat per una guarda d'Ateas.

Aquell home era impossible. I bàrbar, quedava clar.

* * *

Ostàgores els esperava ja en el lloc on havien d'ancorar les naus en què Ixion i Gorgo arribaven després d'uns altres deu dies de farragosa navegació per les aigües d'aquell gran riu. La travessa no havia

presentat noves dificultats. L'habilitat d'aquells barquers era admirable. Coneixien cada racó i cada pedra del riu. Sabien per on havien de navegar en cada tram per evitar alguns dels contracorrents que es produïen en determinats sortints, així com sabien portar les barques per aigües més profundes, però no per això menys perilloses i enganyoses, sobretot pels bancals que s'amagaven i que, si s'hi encallaven, representava perdre tota la càrrega, barca inclosa i, segons els mateixos barquers els havien dit, la pèrdua dels propis remers.

A l'albada, i després d'un beneficiós repòs, varen començar a transvasar el que havien aconseguit cap als vaixells de transport, moments que Ixion va aprofitar per fer un exhaustiu repàs del que era la seva càrrega fins llavors, així com de les mercaderies que encara restaven després de tots els intercanvis que havien fet. El resultat, si bé no era excel·lent, es podia considerar més que acceptable, tot i tenir encara capacitat per emplenar més àmfores i altres mercaderies que creguessin que els podien ser útils.

—Si voleu completar la vostra càrrega —els va dir Ostàgores—, us aconsellaria anar cap a la Còlquida, cap a Fasis²²³, si no voleu aturar-vos a la Tàuride²²⁴. Aquell demo, que si no ho sabíeu va ser fundada per Femistàgores de Milet, és un enclavament que la converteix en un lloc de comerç important amb les tribus que hi arriben de les planures i de les muntanyes on es troben les fonts del riu que dona nom a la ciutat, i, per tant, amb moltes possibilitats de poder ben concloure el que us ha portat a fer aquesta expedició. Allà hi trobareu les millors fustes que necessitareu per a les vostres naus, així com tot el cordatge de cànem que vulgueu i que de ben segur necessitareu per al vostre retorn cap a Atenes.

223 Quasi amb tota seguretat l'actual Poti, a la costa georgiana del mar Negre.

224 Nom amb què es coneixia l'actual península de Crimea.

—Pot ser que sigui una bona oportunitat, però a la Còlquida de quin gra i de quins productes ens podríem abastir?

—El sègol és el gra que podeu aconseguir, però, a més a més, us podeu aprovisionar d'una exquisida mel, i també, i això crec que us farà falta i us pot donar bones utilitats, roba d'un finíssim lli que molt pocs poden lluir. També us aconsellaria que us féssiu amb bocois de peix al qual proporcionen un tractament que només ells saben fer i que, gràcies a això, adquireix unes propietats que fan que la seva carn duri més que els dies que tardareu a arribar a la vostra terra.

Gorgo, encuriósida, li va preguntar quins eren aquestes peixos.

—Doncs entre aquests tan especials destaquen el *palamud*²²⁵ i uns altres que es reuneixen en grups tan nombrosos que és impossible de saber-ne el nombre i que tant es poden trobar allà on el Borígenes deixa les seves aigües al mar, sobretot en el mes d'hecatombèon, com a les costes taúriques en els mesos de metagitni-on i en el memacterion²²⁶, que és quan ja s'han engreixat i van més lentament, però que encara en grups nombrosos els pesquen a Trabazon²²⁷. Aquests peixos, quan arriba el Posideon²²⁸, es divideixen en dos grans grups, un va cap a Fasis i Torik²²⁹ i l'altre, tant o més nombrós que el primer grup, es dirigeix cap a les costes de Tàuria.

—I quins són aquests peixos tan nombrosos i especials? I, digu'm: per la travessa que ens espera, quins creus que serien més adequats? —li va demanar Gorgo.

225 Una de les varietats de la tonyina molt semblant al verat.

226 Correspon al mes de novembre.

227 Nom de Trebisonda, a la costa turca del mar Negre.

228 Mes de desembre.

229 Actual Gelendhik, a la regió russa de Krasnodar.

—Ah, aquests peixos tenen noms diferents, segons on es pesquin, però el nom més comú, i amb el qual quasi tothom els coneix, són els *hamsi*²³⁰. I sí, crec que foren els millors i a Fasis saben adobar-los molt bé des de sempre perquè és, com us he dit, l'empori més important de la Còlquida. Empori tant pels que habiten terra endins com per aquells que, com vosaltres, amb les seves naus es dirigeixen cap a llocs remots. Si vosaltres poseu rumb cap a aquella ciutat, sapigheu que us esperen deu jornades de travessa fins que passeu per davant de les costes de la Tàuria i diviseu el port del Quersonès²³¹. Haureu de maniobrar de manera que els mascarons de les naus enfoquin el punt per on es divisin les primeres llums del sol, i ja per arribar a Fasis, si Posidó no té mal dia, no hi tindreu més de deu i sis albades.

230 Seitons.

231 Ciutat que va donar lloc, molts anys després, a la moderna Sebastopol.

Capítol 19

γνωθι σεαυτόν

A Joan aquelles paraules li eren familiars.

—Ets un pesat, Albert! Ai, no, Tito, com et diuen els teus amics de Caldetes i del Boccaccio! Que et pensaves que Grècia només era illes, platges, aigües clares i Gintònics? Noi, mira que ets tanoca! Si arribo a saber que ets tan gemegaire, per què hauria fet el viatge amb tu? Però, és clar, com et pensaves que estaríem tot el dia a l'hotel en una mena de *dolce far niente*? Què és el que feu nit rere nit repenjats a la barra, ja d'aquella *boite*, ja del Key Club o del Up&Down? Tots plegats penseu que sou el *rient va plus*, la *intelligenzzia* barcelonina. Que citeu i discutiu sobre l'estructuralisme. Que poseu a la vostra boca sense saber-ne res de res algunes frases de Levi Strauss o d'Erich Frömm. Que no sabeu quines han estat les fonts del pensament sense ni tan sols haver tingut a les vostres mans cap diàleg de Plató, ni molt menys la seva *República*, per no parlar dels principis ètics d'Aristòtil... I ara em vens a dir que fa molta calor per seguir la *via sacra* d'aquest santuari? Omplé't una mica d'aquella cultura, home, que bona falta et fa!

—És clar, Monsita, com que tu vares estudiar filosofia i lletres no m'estranya gens les visites que fem a totes aquestes deixalles i a

aquests cony de jaciments plens de pedrotes que ves a saber si veritablement són tan antigues i autèntiques com dius que són i que et diguin alguna cosa. Però a mi no em diuen res de res...

«A mi», va pensar en Joan, «sí que em diuen coses i, sobretot, la inscripció que hi ha a l'entrada d'aquest santuari dèlfic: γνωθι σεαυτόν²⁵⁷».

257 Coneix-te a tu mateix.